

Bakı qırğınları (fevral, 1905-ci il)

Musa Qasımlı - Milli Məclisin deputatı, tarix elmləri doktoru, professor

Erməni terror təşkilatlarının, xüsusən də Daşnaksütyunun fəaliyyətinin üçüncü mərhələsi 1905-ci ildən başladı. Bu zaman Daşnaksütyunun 35 min nəfərlik zinvor (yaraqlısı) dəstəsi və çoxlu silah anbarları var idi. Onlar dinc türk, müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar üçün məqam gözləyirdilər. Buna I Rus inqilabı dövründə yaranmış qarışıqlıq şərait yaratdı. Terrorçuluq fəaliyyətlərinin ağırlıq mərkəzini Cənubi Qafqaza keçirən erməni-terrorçu təşkilatları bölgənin türk- müsəlman əhalisinə qarşı tezliklə soyqırımlar törətməyə başladılar. İlk toqquşma 1905-ci ilin əvvəllərində Şuşada törədildi. O, geniş əks-səda doğurdu. Erməni silahlıları azərbaycanlılara qarşı ən böyük qırğını Bakıda həyata keçirdilər.

SƏBƏBLƏR VƏ BƏHANƏ

Əslində hadisələrin səbəbləri və kökləri daha əvvəllərə gedib çıxır. Ermənilər ilə azərbaycanlılar arasında ziddiyyətlər uzun illər boyu tədricən toplanmışdı. Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra erməniləri kütləvi surətdə Azərbaycana köçürərək azərbaycanlıların ən münbit torpaqlarında məskunlaşdıran çar hakimiyyəti onlara bir sıra imtiyazlar tanımağa, dövlət qulluğunda üstünlüklər verməyə başladı. Dövlət idarəçiliyi işlərindən uzaqlaşdırılan azərbaycanlıların isə hüquqları məhdudlaşdırıldı, torpaqları əllərindən alındı. Onlar həm də ermənilər tərəfindən sıxışdırılırdı.

Bütün bunlar azərbaycanlıların siyasi, sosial və maddi vəziyyətini getdikcə ağırlaşdırırdı. Ermənilər çar hakimiyyətinin himayəsi altında özlərini həyasızcasına və yırtıcı kimi aparır, heç bir maneəyə rast gəlmədən müxtəlif cəmiyyətlər qurur, komitələr yaradırdılar. Azərbaycanlılar isə belə imkanlardan məhrum edilmişdilər. Hər yerdə üstünlüklərini göstərən ermənilər hakimiyyətin azərbaycanlılara qarşı etibarnı azaltmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edir, hətta guya onların panislamçı, panturançı, pantürkçü hərəkatlərinin genişləndiyinə dair şayiələr yayır, donoslar yazırdılar. Ermənilər ilə azərbaycanlılar arasında münasibətlərdə dərin uçurum yaranmışdı.

Senator Kuzminski bu barədə yazırdı ki, azərbaycanlılar Bakı şəhərinin yerli əhalisi idi. Ermənilər isə neft sənayesi meydana çıxdıqdan sonra 70-ci illərin əvvəllərində buraya gəlmiş və son 10-15 ildə şəhər əhalisinin 15%-ni təşkil edə bilmişdilər. Azərbaycanlılar şəhər əhalisinin 60%-ni təşkil edirdilər. Qısa müddət ərzində varlanan ermənilər iri kapitalistlərə çevrilərək Bakıda hakim mövqelərə yiyələndilər. Onlar siyasi cəhətdən də üstün idilər. Siyasi təşkilatları və hətta silahlı dəstələri də var idi. Ermənilər silah almaq üçün bütün Cənubi Qafqaz üzrə vəsait toplayırdılar. 1905-ci ildə Qnçakın təkə Bakı təşkilatının 7 min 425 min 4 qəpik pulu var idi. Bu dövrdə erməni komitələri xeyli silah və sursata malik idilər. Onların türk düşmənçiliyinin həddi-hüdudu yox idi. Ermənilərin xüsusən Bakıda özlərini pis aparması səbəbindən azərbaycanlılarla münasibətləri gərgin idi.

Bu illərdə çar hakimiyyəti də zəifləmişdi. Dövlət orqanları erməni terror təşkilatlarının fəaliyyəti barədə müfəssəl məlumat ala bilmir, onların qarşısında aciz qalırdılar. Rusiyada bir tərəfdən inqilab yetişir, digər tərəfdən Yaponiya ilə müharibə aparılırdı. Bir neçə böyük dövlət, xüsusən Böyük Britaniya rus-yapon müharibəsinin gedişində və ondan sonra Rusiyayı daxildən zəiflətməyə, özündən asılı etməyə çalışırdı.

Çarizm baş verən hadisələrin mahiyyətini saxtalaşdırmaq məqsədilə ona millətlərarası ziddiyyət xarakteri verərək Bakıda və digər yerlərdə erməni-müsəlman toqquşmalarının yaranmasına şərait yaratdı. Nəticədə azərbaycanlılar kütləvi şəkildə qırğınlara məruz qaldılar. Erməni silahlı dəstələri dinc türk-müsəlman əhaliyə divan tutdular.

Bu dövrdə erməni silahlı dəstələrinin Cənubi Qafqazda və Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi qırğınların ən böyüklərindən biri Bakı şəhərində və Bakı quberniyasında oldu.

1905-ci il fevralın 19-u fəhlələrin Bakıda ümumi tətili elan edilmişdi. Hakimiyyət bu tətlin qarşısını almaqda aciz olduğunu başa düşdüyündən qarışıqlıq yaratmağa, ermənilərlə azərbaycanlıları qızıdırmağa başladı. Agentura vasitəsilə azərbaycanlılar arasında belə bir şayiə yayıldı ki, ermənilər, onların komitələri Bakıda qiyama hazırlaşırlar, bu məqsədlə bombalar düzəldirlər və bombalar hər şeydən əvvəl azərbaycanlılara qarşı tətbiq ediləcəkdir. Bununla da hakimiyyət orqanları azərbaycanlıların çara qarşı hərəkatlərinə qoşulmamalarına çalışırdı.

İLK QAN

1905-ci il fevralın 6-da Parapetdəki (indiki Fontanlar) erməni kilsəsinin yanında gündüz saat 12-yə qalmış erməni terrorçuları tərəfindən Sabunçu kəndinin sakini Ağarza Babayev öldürüldü. Böyük bir nəslin nümayəndəsi olan və Bakının tanınmış, varlı adamlarından sayılan Ağarza Babayevin meyitinin üzərində həm odlu, həm də soyuq silah yaraları var idi. Qətl xəbəri və meyit üzərində ermənilərin qeyri-insani hərəkatlər etməsi barədə şayiələr şəhərdə sürətlə yayıldı. Erməni millətçilərinin Şuşadakı hərəkatlərini də yada salan azərbaycanlılar ölüm hadisəsinə həssaslıqla yanaşdılar. Ermənilərin Ağarza Babayevi öldürməsi və meyitini təhqir etməsi erməni-azərbaycanlı

toqquşmalarının başlanğıcı oldu.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Ağarza Babayev öldürülərkən ermənilərin azərbaycanlıları qırmağa başlaması barədə şayiə yayılmışdı. Hətta Bakının qubernatoru knyaz M.A. Nakaşidze azərbaycanlıların nüfuzlu nümayəndələrinə demişdi ki, ermənilərin etirazları təkə hakimiyyətə deyil, eyni zamanda, azərbaycanlılara da qarşıdır, buna görə də azərbaycanlılar onun qarşısını kəsməkdə kömək etməlidirlər. Hətta polis rəisləri azərbaycanlı nümayəndələrə deyirdilər ki, ermənilər hücumu hazırlaşır, onlara silahlı cavab vermək lazımdır. Erməni komitələri də erməniləri silahlandırmaq üçün şayiələr yayır, onları azərbaycanlılara qarşı qızıdırırdılar. Onlar guya kazakların 1500 ədəd tüfəngi azərbaycanlılara payladıqlarını, kazakların azərbaycanlıların paltarını geyinərək ermənilərə atəş açmağa hazırladıqlarını da deyirdilər və s. Ağarza Babayevin öldürülməsi isə hadisələrin başlanması üçün bir bəhanə oldu.

QIRGINLAR BAŞLAYIR

Ağarza Babayevin qətli yerli azərbaycanlı əhalini hiddətləndirdi. Nakaşidze şəhərdə qayda-qanun yaratmaq üçün hər iki tərəfdən nüfuzlu şəxsləri yanına dəvət etdi. Azərbaycanlıların nümayəndəsi Hacı Zeynalabdin Tağıyev, ermənilərin nümayəndəsi isə Ambarsum Məlikov idi. Qubernator onlardan adamlara sakitliyi gözləməyin vacibliyini başa salmağı xahiş etdi. Həm Tağıyev, həm də Məlikov edilən müraciətin əhəmiyyətini başa düşərək razılaşırdılar. Lakin erməni tərəfi əvvəlcədən müəyyənləşdirilən yerə gəlmədilər. Buna görə də Hacı Zeynalabdin Tağıyev də verdiyi sözü geri götürdü.

Şəhərdə sanki hər şey sakit idi. Polis işçiləri kazaklarla birlikdə şəhər küçələrini gəzərək qayda-qanuna nəzarət edirdilər. Lakin axşam şəhərin mərkəzi hissəsində bir neçə atəş səsi eşidildi. Sonra isə döyüş başladı. Öldürülən Ağarza Babayevin qohumları dəmiryolu ilə gələrək yolda gördükləri hər bir erməniyə və ya erməniyə oxşayan hər bir adamı öldürməyə başladılar. Nakaşidze Salyan polkunun komandiri polkovnik Valterə və süvari diviziyasının komandiri Fon Ozarovskiyə vaxt itirmədən qayda-qanun yaratmaq üçün qüvvə göndərməyi əmr etdi. Bu zaman Bakı qarnizonunun Salyan piyada ehtiyat polkunda 630 nəfər, Dağıstan polkunda 170 nəfər, Şirvan polkunda 200 nəfər, atıcı batalyonda 220 nəfər, ayrıca olaraq 130 nəfər kazak da var idi. Beləliklə, şəhərdə cəmi 1220 nəfər piyada, 130 nəfər kazak var idi. Bundan başqa Xəzər Dəniz Donanmasının 50 nəfər dənizçisi də qayda-qanun yaradılması işinə cəlb edilə, qarışıqlıq zamanı həbsxanalara nəzarət edə bilərdi. Əlavə olaraq Salyan təlim və musiqi komandasında 235 nəfər, Şirvan batalyonunda 120 nəfər, Dağıstan batalyonunda 100 nəfər, atıcı batalyonda 180 nəfər qayda-qanun yaradılmasına cəlb oluna bilərdi. Onlar yalnız bir neçə saat üçün, ən yaxşı halda bir sutkalıq küçələrə çıxı bilərdilər. Azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında döyüşlər bir neçə gün davam edəcəyi təqdirdə küçələrdə qayda-qanun yaratmaq üçün çıxan adamlara istirahət də vermək lazım idi. 200 min nəfər əhalisi olan Bakı şəhərində qayda-qanun yaratmaq üçün bu qədər qüvvə kifayət etməirdi. Qarışıqlıq olacağı təqdirdə atıcı polka Vağzalyanı hissəni, Dağıstan batalyonuna Dövlət Bankını, xəzinədarlığı, poçt-teleqraf kontorunu, telefon və s., şəhərin cənub rayonlarını mühafizə etmək isə Salyan və Şirvan batalyonlarına tapşırıldı. Kazaklar da şəhər boyu hərəkət etməli idilər. Soyğunçulara, qatillərə və oğurlara qarşı silah tətbiq edilə bilərdi. Hərbçilər böyük dəstələrlə deyil, kiçik dəstələr halında şəhərdə adamların çox yaşadığı yerlərdə patrul xidməti keçməli idilər. Komandirlər kiçik dəstələrlə dar küçələrdən keçməyi təhlükəli hesab edirdilər.

Fevralın 6-da şəhərin mərkəzində atışma davam etdi. Hər iki tərəfdən ölənlər var idi. Bakı şəhər Mixaylov xəstəxanasından verilən məlumata görə, gün ərzində 18 nəfər öldürülmüş, 33 nəfər yaralanmışdı. Axşam saat 11-ə yaxın atəş dayandırıldı. Fevralın 6-dan 7-nə keçən gecə şəhərdə sakitlik hökm sürürdü.

ŞƏHƏR NƏZARƏTDƏN ÇIXIR

Fevralın 7-si səhər dükanlar açıldı. Şagirdlər də məktəbə gədirildilər. Lakin səhər saat 9-da şəhərin yuxarı hissəsində yenidən atəş səsləri eşidildi. Bazar küçəsindəki dükanları bağlayan adamlar azərbaycanlıların 40-50 nəfərlik dəstələrinə qoşularaq şəhərin ermənilər yaşayan hissəsinə enməyə başladılar. Lakin burada onları hərbi hissələr qarşıladı. Azərbaycanlılar dağılışırdılar. Ermənilər evlərinin pəncərə və damlarından azərbaycanlılara atəş açmağa başladılar. 5-6 nəfər erməni gənc küçəyə çıxaraq azərbaycanlı kütləyə atəş açdı, sonra isə qaçıb evlərdə gizləndi.

Qubernatorun yazdığına görə, yalnız bundan sonra yerli əhali polisə tabe olmadı. Həyəcanlar bütün şəhəri bürüdü. Qanlı hadisələri dayandırmaq üçün hansısa fəvqəladə tədbirlər həyata keçirmək lazım idi. Polisin gücü ilə silahlı toqquşmanı dayandırmaq və qayda-qanun yaratmaq mümkün deyildi. Buna görə də qubernator Nakaşidze polkovnik Valteri və qarnizon rəisi general Balı yanına çağırtdırdı. Bal bildirdi ki, ordu yorulduğu üçün istirahət lazımdır. Onun istəyi yerinə yetirildi. Valter hərbiçilərə isti yemək və istirahət verilməsini istədi. Lakin qubernator bildirdi ki, belə bir ağır şəraitdə istirahət və isti yemək zamanı deyil, suxarı ilə kifayətlənmək olar. Çünki şəhər tamamilə nəzarətdən çıxırdı. General Bal qubernatora istəyini yazılı şəkildə verməyi xahiş etdi. Onun da xahişi yerinə yetirildi. Qubernator general Bala yazılı müraciət edərək xahiş etdi ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında silahlı toqquşmaların ən yüksək həddə çatdığını nəzərə alaraq, şəhərdə gələcəkdə bədbəxt hadisələrə yol verilməməsi, qarnizon ordu hissəsinin bütün şəhərdə növbə ilə hərəkət etməsi üçün qüvvə ayrılın.

Şəhərdə isə vəziyyət getdikcə ağırlaşdı. Bütün şəhər boyu atışma gücləndi. Qubernator azərbaycanlıların və ermənilərin nüfuzlu şəxslərini yanına dəvət etdi. Lakin dəvət edilənlər gəlmədikləri üçün planlaşdırılan müşavirə

baş tutmadı. Hərbçilərlə danışıqlarını başa çatdıran qubernator hərbi hakimiyyətə və polisə bütün şəhərdə hərəkət etmək göstərişini verdi. Özü isə mühafizəçilərin nəzarəti altında küçəyə çıxdı. Qubernator Sadovoy küçəsindən piyada keçərkən azərbaycanlı gənclərin dəstəsini gördü. Dəstədəki gənclərdən yalnız bir nəfərin əlində tapança var idi. Onlar qubernatora bildirdilər ki, şəhərin nüfuzlu şəxslərindən biri olan Hacınskinin oğlunu yola salmaq istəyirlər. Keçdikləri yolda çoxlu erməni ilə qarşılaşacaqlar. Buna görə də onları müşayiət etmək üçün adamlar verilməsini istədilər. Qubernator onların istəyini yerinə yetirərək polis müfəttişinə gəncləri istədikləri yerə aparmaq əmrini verdi.

Qəfildən sahil tərəfdən atəş səsləri eşidildi. Qubernator oraya getməyə tələsdi. Yolda Merkurov körpüsündə bir nəfərin meyitini gördü, bir nəfər isə yaralanmışdı. Bunların hər ikisi azərbaycanlı idi. Küçədə isə kimsə görünmürdü. Azərbaycanlıları öldürdükdən sonra ermənilər kazakların yaxınlaşdığını görüb qaçıb getmişdilər. Nikolayev küçəsindən Qala qapısına doğru gedəndə qubernator azərbaycanlılardan ibarət kütləni gördü. Kütlə ermənilərin azərbaycanlıları çara qarşı çıxmadıqları, proklamasiyalarını qəbul etmədikləri üçün öldürdüklerini, ermənilərlə birlikdə çara qarşı çıxmaq istəmədiklərini dedi. Onlara təşəkkür edən qubernator yoluna davam etdi. Azərbaycanlılar ermənilərin evlərinin damlarından və pəncərələrindən onlara atəş açdıqları barədə qubernatora şikayət etdilər. Bildirdilər ki, ermənilər atəşi dayandırsalar, onlar da müvafiq addım atacaqlar. Bazar küçəsində nüfuzlu azərbaycanlılar qubernatoru qarşıladılar. Onlar qubernatora bildirdilər ki, erməni dükənlərini qarət etmiş bir neçə farsı yaxalamışlar, qarət edilən malları geri almışlar və xahiş edirlər ki, polis dükənlərin mühafizəsi üçün adam ayırsın. Qubernator buna görə azərbaycanlılara təşəkkür edərək polisə müvafiq göstəriş verdi. Nüfuzlu azərbaycanlılar qubernatorun qarşısına çıxaraq ermənilərin hərəkətlərinə son qoyulmasını istədi.

Küçələri gəzən qubernator meyitlərlə rastlaşdı. Qırğınların qarşısını polis və ordunun gücü ilə almağın mümkünsüz olduğunu başa düşən qubernator erməni yepiskopunun yanına getdi. Kilsədə erməni keşişləri və ziyalıları toplaşmışdılar. Müsəlman qazısı da ora gəldi. Məscidlərdən mollalar da çağırıldı. Asayiş bərpa etmək məsələsi müzakirə edildi. Hakimiyyətin, azərbaycanlıların və ermənilərin nüfuzlu nümayəndələrinin birlikdə şəhər küçələri ilə keçərək xalqı sakitliyə və barışığa dəvət etmələri barədə fikir mübadiləsi aparıldı. İştirakçılardan biri bildirdi ki, hərəkət edən zaman onlardan bir nəfərin öldürülməsi ilə qırğınların miqyası arta bilər. Buna görə də qəti qərara gəlmədilər. Oradan ayrılan qubernator məktəblərə getdi. Azərbaycanlı və erməni şagirdlər qorxudan evlərinə gedə bilməmişdilər. Kazakların müşayiəti ilə şagirdlər evlərinə göndərildi. Atışma fevralın 7-də gündüz saat 12-də dayandı. Bu zaman öldürülən və yaralananların sayı 100 nəfərə çatırdı.

Bu gün çox adam mauzerçi sözünün nə demək olduğunu bilmir. Lakin keçən əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda bu sözün mahiyyəti hamıya aydın idi. Erməni terror təşkilatlarının cəza dəstələri o dövrdə məhz belə adlandırılırdı. Erməni mauzerçiləri o dövrdə yenicə istehsal edilməyə başlayan və baha olduğu üçün heç bir ordunun silahlanmasında istifadə edilməyən mauzerlərlə yaxşı təchiz edilmişdilər.

NÖVBƏTİ DALGA

Atışma fevralın 8-də yenidən başlandı. Sahilə yaxın Petrovski küçəsində konka ilə hərəkət edən 4 nəfər erməni azərbaycanlıların toplaşdığı yerə atəş açdı. Az sonra ermənilər azərbaycanlıların faytonlarını atəşə tutdular. Gündüz saat 2-də sahilyanı küçədən iki nəfər erməni mauzerçisi sağa və sola atəş açmağa keçdi. Nəticədə ölənlər oldu. Bütün şəhəri qarışıqlıq bürüdü. Soyğunçuluq və qarət artdı.

Praçeqnaya küçəsində ermənilər toplaqla Malakan bağı tərəfindəki evlərə, azərbaycanlılar isə Praçeqnaya küçəsi ilə Kamenisty küçəsinin tinindən atəş açırdılar.

Azərbaycanlılar quberniya idarəsinə gələrək ermənilərin öz evlərinin damından və pəncərələrindən onları atəşə tutduqlarını bildirdilər. Qubernator evlərin göstərilməsini istədi. Onlar Lalayev və Babacanovun evlərini göstərdilər. Qubernator göstərilən evlərə azərbaycanlı nümayəndələri ilə gedərək bu hərəkətlərə son qoymağı tapşırırdı. Lakin ermənilər atəşi dayandırmadılar. Azərbaycanlılar cavab verməyə məcbur oldular.

Qubernator isə güclü mühafizə altında şəhəri gəzməkdə davam edirdi. Paralel küçəsində o, bir yerə toplaşmış erməni və azərbaycanlılara rast gəldi. Onlar qubernatora küçələrində toqquşma olmayacağı barədə söz verdilər.

Balaxanı və Sabunçuda da qanlı hadisələr baş verdi. Burada 11 nəfər öldürüldü və yaralandı. Hadisə əsasən öldürülən Ağarza Babayevin qohumları və həmkəndlilərinin yaşadığı Sabunçu kəndində oldu. Öldürülmüş Ağarza Babayev bu zaman hələ dəfn edilməmişdi. Qubernator öldürülən Babayevin evinə gələrək atasına başsağlığı verdi, mərhumun ruhunun rahat olması üçün Allahın da bəyənmədiyini qan davasının dayanmasını istədi. Mərhumun atası ona söz verdi.

Axan qanın dayandırılması üçün qubernator fevralın 8-də də erməni yepiskopunun yanına getdi. Burada bir neçə nüfuzlu erməni də var idi. Qubernator evlərin damından və pəncərələrindən açılan atəşin və qırğınların dayandırılmasını xahiş etdi. Lakin axşam şəhərdə oğurluq və qarət artdı. Pəncərə və damlarından azərbaycanlılara intensiv atəş açılan Babacanovun evi və Fantaziya hamamı yandırıldı. Babacanovun evindən Adamov adlı bir erməni gün ərzində 500 atəş açmış və 60 nəfəri öldürmüşdü. Azərbaycanlılar Adamovu ələ keçirə bilməyəcəklərini görüb evə od vurdular. Yandırılan evə yangınsöndürənlər və Salyan polkunun rotası çağırıldı. Lakin azərbaycanlılar evi atəş altında saxladığılarından onlar geri qayıtmağa məcbur oldular. Ev yanıb külə döndü.

Gecəyə doğru şəhərdə qırğınlar daha da artdı. Bütün yaşayış məhəllələri təhlükədə idi. Fevralın 8-dən 9-a keçən gecə ermənilərin intensiv atəş açıdıqları Lalayevin evi yandırıldı, qaçmaq istəyənlər isə öldürüldü. Qarnizon

əsgərləri köməyə gəlmədilər. Bildirdilər ki, onlara komandirləri əmr verməlidir. Belə bir əmr isə verilmədi.

Baş verən hadisələr haqqında Bakı dairə məhkəmə prokuroru ədliyyə nazirinə və Tiflis Məhkəmə Palatasının prokuroruna 1905-ci il 9 fevral tarixli 2238 №-li təqdimatında yazırdı: "Parapet meydanına endim və atışma səsləri eşitdim. Bu zaman meydana dayanan kazaklardan atışma gələn tərəfə niyə hərəkət etmədiklərini soruşdum. Onlar yerlərindən tərpənmədilər. Onlara hərəkət etməyin vacibliyini bildirdikdən sonra könülsüz olaraq hərəkət etməyə başladılar. Kazaklar Quberniya küçəsinə yaxınlaşan kimi atışma dayandı. Onlar aralanan kimi yenidən atışma başladı".

Vəziyyətin daha da ağırlaşdığını görən qubernator fevralın 9-da müsəlman, pravoslav və erməni din xadimlərini, ictimaiyyətin nümayəndələrini yanına çağırdı. Şəhərdə bir yerdə hərəkət etmək barədə qərar qəbul edildi. Onlar şəhər küçələri ilə hərəkət edən zaman "ura" sədaları eşidilirdi. Yürüş zamanı azərbaycanlı və erməni xadimləri qırğının dayandırıldığını bildirirdilər. Axşam saat 6-da artıq şəhərdə sakitlik bərpa olunmuşdu. Qanlı hərəkətləri ilə çox uzağa getdiklərini başa düşən ermənilər ailələrini Bakıdan çıxarmağa başlamışdılar.

Hadisələrin gedişində qubernator Qafqaz Cənubun Dəftərxanasına teleqram göndərərək Bakı qarnizonunu gücləndirmək üçün istədiyi əlavə hərbi qüvvə şəhərə girəndə artıq gec idi: qırğın dayanmışdı.

QIRĞINLARIN NƏTİCƏLƏRİ

Bakıda törədilən qırğınların ağır nəticələri oldu. Bütün müəssisələr bağlandı. Adamlar evlərinə qapanmışdı. Hakimiyyət strukturlarının, ordu və polisin işi donmuşdu. Hadisələr zamanı şəhər atışma meydanına çevrilmişdi. Küçələr meyitlərlə dolu idi. Bu zaman Bakıda 5 pristav və onların 5 nəfər köməkçisi, 25 sahə müvəkkili, 200 polis işçisi var idi. Bu ştat 1895-ci ildə əhalisi 83 min nəfər olan Bakı şəhəri üçün nəzərdə tutulmuşdu. O vaxtdan keçən müddət ərzində şəhər xeyli genişlənmiş, əhali isə artmışdı. Polisin ştat vahidi tələbata cavab vermirdi. Bakı Avropa əhəmiyyətli bir şəhərə çevrilmişdi. Burada 175-dək fabrik və zavod var idi. Bu müəssisələrdə 10 mindən çox adam işləyirdi. Hər gün böyük bir şəhərdə ictimai təhlükəsizliyə növbə ilə yalnız 60 nəfər polis işçisi nəzarət edirdi. Onlar ayda 16 rubl maaş alırdılar. Qanlı hadisələr zamanı küçələrdən evlərinə qaçan polis işçiləri canlarının hayına qalmışdılar. Hətta qarətçilər içərisində polis işçiləri də var idi.

Şəhər polisi tamamilə fəaliyyətsiz idi. Belə bir şəraitdə ümid yalnız orduya qalırdı. Lakin qırğınlar zamanı ordunun fəaliyyəti də sifira bərabər idi. Azsaylı Bakı qarnizonu qarışıqlığın qarşısını ala bilmədi. Ordu yalnız fevralın 7-də silah tətbiq etməyə başladı.

Qubernatorun fikrincə, erməni və azərbaycanlı xalqları arasında həm nifrət, həm də xüsusi dostluq mövcud deyildi. Onlar bir-biri ilə ticarət edirdilər və haqq-hesabları olurdu.

Hadisələr zamanı öldürülənlər haqqında dəqiq məlumat yox idi. Rəsmi məlumata görə, 231 nəfər öldürülmüş, 179 nəfər yaralanmışdı. Öldürülənlərin 153 nəfəri, yaralananların 67 nəfəri erməni idi. Qubernator yazırdı ki, öldürülən müsəlmanların sayı çox olsa da, onlar bunu demir, meyitlərini ortadan götürərək sakitcə basdırırdılar. Dağıdılan evlərin və dükanların sayı 99 idi.

Tiflis Məhkəmə Palatasının prokuroru Ədliyyə Nazirliyinin işlər müdirinə 1905-ci il fevralın 20-də 119 №-li tamamilə məxfi məktubunda yazırdı ki, azərbaycanlılar meyitlərini tez aradan götürdüklərindən öldürülənlərin sayını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Qarışıqlıqlar zamanı ticarət obyektləri dağıdılmış, qarət edilmiş, 20-yə yaxın ev yandırılmışdı.

Senator Kuzminski 1905-ci ildə Bakı şəhəri və Bakı quberniyasının təftişinə dair hesabatında yazırdı ki, Bakı polismeyestrinin verdiyi məlumata görə, fevralın 6-9-da baş verən hadisələrdə cəmi 232 nəfər öldürülmüşdü. Bu müddət ərzində 138 ticarət obyekti dağıdılmışdı. Onların 97-si ermənilərə, 30-u azərbaycanlılara məxsus idi.

Bakı qubernatorunun 1905-ci il üçün hesabatında qeyd edilirdi ki, öldürülən və yaralananlar haqqında məlumat xüsusən azərbaycanlılar arasında təqribi idi. Çünki onlar ölümlərini polisə bildirmədən götürüb basdırırdılar.

Bakı şəhərində baş verən toqquşmalara dair 400-dək cinayət işi açıldı. Barışığa nail olmaq üçün şəhər qubernatoru fevralın 11-dən qüvvəyə minən qərar verdi. Qərarda əhali şayiələrə inanmamağa çağırılır, axşam saat 8-dən səhər saat 6-dək küçələrə çıxmaq qadağan edilirdi. Bu qərarı yerinə yetirməyən şəxslərə qarşı silah tətbiq edilə, 500 mbl cərimə və ya 3 ay həbs oluna bilərdilər.

Maliyyə naziri V.Kokovtsev Bakıdakı hadisələrə dair 14 fevral tarixli məruzəsində bu hadisələrin müəyyən şəxslər tərəfindən törədildiyini yazırdı.

Baş verən erməni-müsəlman qırğınlarından sonra Bakı şəhər özünüidarəsi nəzdində fəlakətin miqyasını müəyyənləşdirmək üçün komitə təşkil edildi. Komitə milliyyətdən asılı olmayaraq, zərər çəkənlərin sayını və dəyən ziyanı müəyyənləşdirmək üçün fəaliyyətə başladı. Zərər çəkənlər üç kateqoriyaya ayrılırdı: öldürülənlərin himayəsində olan dul qadınlar, yetimlər; yaralılar; əmlakın itirənlər. Təhqiqat nəticəsində 318 ailədən adam öldürüldüyü məlum oldu. Onların 263 nəfəri ailə başçısı idi. 282 ailədən adam yaralanmışdı. Onlardan 15 nəfəri tamamilə əlil olmuşdu, 60 nəfəri isə əmək qabiliyyətini təqribən 50%-ə qədər itirmişdi. 570 ailə əmlakından məhrum olaraq küçədə qalmışdı. Bütövlükdə yardıma ehtiyacı olanlar 4 min 500 nəfər idi. Dəyən ziyan 3 milyon rubla bərabər idi. Komitənin sərəncamında olan 100 min rubl zərər çəkənlərə verildi. Lakin bu məbləğ kifayət etmirdi. Ona görə də şəhər başçısı Bakı qubernatoruna müvafiq vəsaitin Şəhər Duması tərəfindən ayrılması üçün xahiş etdi. Bakı Şəhər Duması martın

1-də keçirilən iclasında Ehtiyat Fondundan komitəyə 50 min mbl ayırdı.

Qırğın və dağıntıların miqyasının böyük olmasının bir səbəbi də Bakı Dairə Məhkəməsi prokurorununun 1905-ci il martın 7-də ədliyyə naziri və Tiflis Məhkəmə Palatasının prokuroruna yazdığı 3934 №-li məktubda qeyd etdiyi kimi, polis və ordunun laqeyd münasibəti idi. Onun yazdığına görə, hərbi patrullar küçələri gəzib dolaşır və heç bir tədbir görmürdülər. Yalnız hadisələr dayandırıldıqdan sonra şəhərə əlavə ordu hissələri gətirildi. Silahların toplanması üçün tədbirlər həyata keçirilmədi. Qətlər polisin gözü qarşısında baş verirdi. Silahlı quldur dəstələrinə qarşı silah tətbiq edilmədi.

Bakıdakı hadisələrin qızıq-dırıqları haqqında general Amilaxvari daxili işlər nazirinin müavini Rüdzevskiyə 1905-ci il 15 aprel tarixli məktubunda yazırdı ki, buradakı bütün qarışıqlıqların səbəbi inqilabi komitələrdir, başlıca rolu ermənilərin böyük əksəriyyətinin rəğbət bəslədiyi və hətta onlar tərəfindən müdafiə edilən erməni komitələri oynayırdı. Onlar həyasız fəaliyyətləri ilə fərqlənirdilər.

NAKAŞİDZENİN ÖLDÜRÜLMƏSİ

Hadisələrdən sonra Bakı qubernatoru Nakaşidzenin öldürülməyi barədə şayiə yayıldı. Bunu erməni kilsə xadimlərinin təşkil edəcəyi deyilirdi. Qubernator hətta bir neçə anonim məktub da almışdı. Bu məktublarda ona çıxıb getmək təklif edilirdi, getməyəcəyi təqdirdə isə öldürülməyi ilə hədələnilirdi. Nakaşidzenin öldürülməsi üçün 35 min manat pul ayrılmışdı. Bir neçə nəfər erməni Sadovoy və Sahil küçələrində, Şəhər bağında qiyafələrini və papaqlarını dəyişərək gəzir, qubernatorun evinə qədər ərazini nəzarətdə saxlayırdılar. Nəhayət, 1905-ci il mayın 11-də gündüz saat 3-də Parapet küçəsi ilə Vrangel küçəsinin kəsişdiyi yerdə hərəkət edən knyaz Nakaşidzenin faytonu "Metropol" mehmanxanasına tərəf dönəndə ona bomba atdılar. Partlayan bombanın təsirindən Nakaşidze 10-15 metr kənara düşdü. Ağır yaralanan Nakaşidze mayın 18-də öldü. Onun mühafizəçisi və küçədə meyvə satan 2 nəfər də həlak oldu.

Daşnaksütyun qətləndən az sonra yaydığı "Erməni xalqına müraciətində" deyirdi ki, artıq Nakaşidze yoxdur.

Nakaşidzeni öldürən ermənilərə - Şuşa şəhər sakini Simon Balasanova, Bakı şəhər sakini Georgi Mayramova, İran təbəələri Petros Saxakyansa, Levon Arutunova və Naxçıvan qəzasından olan Minas Aqayansa məhkəmənin qərarı ilə ölüm hökmü verildi. Lakin sonralar onların hər biri 15 illik katorqaya göndərildilər. Qətlə iştirak edən beşinci adam - həddi-buluğa çatmayan Minas Aqayans isə yalnız 1907-ci ildə mühakimə olundu və bəraət aldı.

1905-ci ildə Bakı quberniyasında ümumi əhəlinin sayı 1 milyon 45 min 984 nəfər idi. Bakı şəhərində isə 266 min nəfər əhəli yaşayırdı. Şəhərdə yerli əhəli olan azərbaycanlıların sayı 43%, ruslar 29%, ermənilər 21%, digər millətlərin nümayəndələri 6% idi. Şəhərin erməni əhəlisini silahsız təsəvvür etmək mümkün deyildi. Heç əbəs deyildir ki, aprel-may aylarında Bakı şəhərində 2 sahədə aparılan axtarış nəticəsində Nazar Meleksetovun, Saak Davidyansın, Petros Arutunovun, Mikirtç Minasovun, Mirdat Ter-Stepanyansın, Mixak Ter-Minasyanın evindən silah və sursat tapıldı. Digər ermənilərin də evindən silah və sursatlar götürüldü. Mayın 19-da Bakıda Telefon küçəsində Sarkis Poqosbekovun emalatxanasından 80-ə yaxın qəlibə tökülmüş bomba, onun digər bir emalatxanasından isə 3 hazır bomba ələ keçirildi.

Tərədilən hadisələr sonuncu olmadı. Bakı şəhərinin və Bakı quberniyasının azərbaycanlı əhəlisini hələ çətin sınaqlar gözləyirdi.